

EGY VILÁGPOLGÁR GONDOLATAI AZ EURÓPAI INTEGRÁCIÓRÓL

Kurucz Ildikó

(PhD-hallgató, PTE Interdiszciplináris Doktori Iskola)

(Habermas, Jürgen: Esszé Európa alkotmányáról. Budapest, Atlantisz Könyvkiadó, 2012. 152 p.)

Jürgen Habermas esszé jellegű írásainak és cikkeinek gyűjteménye 2012-ben jelent meg magyar nyelven az Atlantisz Kiadó gondozásában, egy évvel később, mint az eredeti, 2011-ben Berlinben, a Suhrkamp Verlag-nál kiadott „Zur Verfassung Europas. Ein Essay”. A magyar kiadás három fő fejezetet tartalmaz. Az első Habermas egy korábban már publikált tanulmánya, melyben az emberi jogok szisztematikus fogalmának az emberi méltóság genealogikus fogalmával való összefüggését vizsgálja. Másodikként következik három alfejezetre tagolódó esszéje az európai alkotmányról, majd harmadikként a Függelékben közölt három korábbi felszólalása a témában.

Az önmagukban és együtt is egységet alkotó fejezetek tagolt, áttekinthető ívet alkotnak. Az egyes résztanulmányok szerkezetére jellemző, hogy azokban a szerző felvázol egy tényállást, amit elméleti oldalról és konkrét példákon keresztül is vizsgál. Bár a könyv nem klasszikus elemző írásmű, Habermas mégis sajátos látásmóddal tesz rendet politikai eszmék, paradigmák és cselekedetek között. Nem statisztikai elemzések, gondosan összegyűjtött adatok tengere, kutatások primer és újraértelmezett eredménye szolgál forrásul könyvéhez, s talán épp ezért megkapó az emelkedettség. A szövegek esetenként filozófiai elvontságát az esszéforma lezserebb keretei és a megfogalmazott morális állásfoglalások kifejezetten olvasmányossá és élményszerűvé teszik. A magyar fordításból (Papp Zoltán munkájából) is jól kiszűrődik a kanti kategorikus imperatívusz, amely a gondolkodót és a felelős európai polgárt egyaránt cselekvésre kötelezi. Ennek realizálódása maga a recenzeált könyv is.

Jürgen Habermas elmúlt öt évben a témában publikált tanulmányai és cikkei mellett ebben a kötetben jelenik meg először (magyar fordításban is) az „Esszé Európa Alkotmányáról” című írása. Előszavában indokolja, hogy miért, milyen céllal rendezte egymás mellé írásait: „Ez a könyv a politikai uralomgyakorlás civilizálására irányuló világrend messzetekintő modellje. Arra szeretnék a magam eszközeivel kísérletet tenni, hogy eltakarítsam a demokrácia

transznacionalizálásának továbbra is útjában álló gondolati akadályokat. Ennek jegyében az európai egyesülést betagozom az állami hatalom demokratikus jogi szabályozásának és civilizálásának hosszú időt átfogó összefüggésébe. E perspektívából világos lesz, hogy a háborúskodó nemzetek pacifikálása, tehát a nemcsak az Egyesült Nemzetek Szervezete megalapítását, hanem az európai egyesülést is motiváló cél megteremtette a kiinduló alapot egy távolabbi célhoz, nevezetesen a nemzetállamokon túli politikai cselekvési képesség létrehozásához.” (9. o.)

Habermas első esszéje „Az emberi méltóság fogalma és az emberi jogok realizisztikus utópiája”¹ címet viseli. Ebben a szerző az emberi méltóság, valamint az emberi és az állampolgári jogok genealógiáját mutatja be. Értelmezésében minden alapjog morális forrása az univerzalisztikus természetű, moralitáson alapuló emberi méltóság, melynek jogi formában való megfogalmazását a kikényszeríthetőség igénye hívta létre. Az így létrejött emberi és polgári jogok azonban csak partikuláris keretek között, a polgárok maguk tételezte jogokra alapozott politikai rendben, azaz alkotmányos államban, polgári státus keretei között tudnak érvényesülni. Az emberi és állampolgári jogoknak az emberi méltósághoz hasonló univerzalisztikus érvényesülését csak egy demokratikusan konstituált világtársadalomban tartja lehetségesnek, amely feloldaná a partikuláris (polgári) és univerzális (emberi) jogok közti dialektikus feszültséget.² Példaértékűnek tekinti, hogy az emberi jogi retorika és politika globális szinten az elmúlt évtizedekben ténylegesen hatékonyvá tudott válni, s ezzel már könyvének elején szétosztatja a politikailag konstituált világtársadalom utópisztikus jellegét. Kimondja azonban azt is, hogy az emberi jogok világméretű intézményesülése a nagyhatalmi érdekek keresztülvitelének függőfalevelévé vált, s ez inkább a nemzetállamokhoz kötődő partikuláris állampolgári jogokhoz való ragaszkodást erősíti fel a kisállamokban.

A kötet gerincét képező, három részre tagolt *Az Európai Unió válsága a nemzetközi jog konstitucionalizálásának fényében* című írás az *Esszé az Európai alkotmányról* alcímet viseli. Ebben Habermas egy lehetséges narratívát ad arról, hogy miért szükségszerű és fontos ragaszkodni az unió eszméjéhez, annak ellenére, hogy megalakulásának eredeti célja, a nemzetállamok pacifikálása már nem indokolja annak fenntartását. Az Unió szervezetében olyan egyedülálló demokratikus újdonságokat lát, melyek fontos lépéseként foghatók fel egy áhított, politikailag konstituált világtársadalom felé vezető úton.

Habermas, mint ahogy azt már korábban is megfogalmazta,³ az alapvető problémát a neoliberális eszme, a szabad kapitalizmus pénz uralta rendszerének korlátlan eluralkodásában és törvényszerű kudarcában látja. Megfogalmazása szerint a nyugati világ a neoliberalizmust, a chicagói iskola gazdaságpolitikai tanát, gyakorlati hatalommá konvertálta s az élet minden területére kiterjedő világnézetté fújta fel, mely szemmel láthatólag súlyos károkat okoz a társadalomban, a kultúrában és a politikában egyaránt. A kapitalizmus legi-

timációs problémái (Habermas, 1973), a szociális és jóléti demokráciával való összeegyeztethetlensége napjainkra empirikusan is nyilvánvalóvá váltak, sőt, a rendszer bebizonyította, hogy nem képes önmaga fenntartására és újratermelésére. Habermas korábbi írásaira rímel kijelentése: „1989/90 óta nincs többé mód kitörni a kapitalizmus univerzumából; csak a kapitalista dinamika belülről való civilizálásáról és féken tartásáról lehet szó.” (104. o.) A jelen katalizma, a világpolitikailag kormányozatlan globális piac okozta válság pedig „hic et nunc” apropót teremt és felhívást intéz a politikával szemben. De a politika, illetve a politikusok saját tehetetlenségük és interdependenciájuk keretei között sodródhatnak, nem hoznak megfelelő döntéseket s Habermas által gondolati, gondolkodásbeli akadályoknak nevezett kifogásokkal takaróznak. A szerző esszéjével ezeket az akadályokat kívánja felszámolni, magára véve a válság nem pusztán gazdasági, hanem kategorikus imperatívuszát is.

Habermas az Európai Unió válságának fő okát abban látja, hogy a nemzetek határain túlnőtt piac európai szinten sem bír közös koordinációval. A valutaunió egyértelmű szerkezeti hibája, hogy nincs megfelelő szerve a nemzetállamok gazdasági különbözőségének harmonizálására. A világméreteken is jelentkező probléma orvoslásához azonban nem elegendő gazdasági keretek között keresni a választ, hisz pont a neoliberalizmus, a piac mindenekfelett valósága okozza/okozta a válságot. A nemzetállamok egyre erősebb függése a globális gazdaság szisztematikus kényszereitől európai viszonylatban is a politikával szemben intéz kihívást: szükségszerűvé vált a demokratikus eljárások kiterjesztése a nemzetállamok határain túlra, a nemzetállamok szuverenitásának demokratikusan működő szupranacionális instanciákra való átruházása. Kantnál az örök béke, Habermasnál a válságból való kilábalás szükségére hívja létre a nemzetközi jogi szabályozás igényét. A jog pedig természeténél fogva nem csak az autoriter hatalom szervezőeszköze, hanem egyben annak legitimációját is szolgálja. Sőt, a demokratikusan tételezett jog civilizatórikus ereje felszámolja az államhatalom autoriter jellegét, civilizálja a politikai uralomgyakorlást, nemzeti és nemzetközi szinten (az állami szuverenitás nemzetközi jogi korlátozása) egyaránt. Ez a civilizációs folyamat ad gyakorlati és elvi alapot a kozmopolitizmus elméletéhez mindkét gondolkodónál.

Habermas a demokrácia transznacionalizálása és az európai közösség alkotmányos jellegű megerősítése mellett foglal állást. Esszéjében az Európai Unió példáján keresztül mutatja be, hogy a tézis, amelyre az euroszeptikusok támaszkodnak, miszerint a népszuverenitás transznacionalizálása nem lehetséges a legitimáció fokának csökkenése nélkül, nem törvényszerű (*A népszuverenitás eldologiasítása ellen* című alfejezet). A belső demokratikus önrendelkezés és a kifelé megnyilvánuló állami szuverenitás között ugyanis nincs olyan erős összefüggés, mint ahogy azt vélik. Az állam egyes felségjogainak szupranacionális instanciákra való átruházásával a belső legitimáció szintje nem csökken, ha amaz demokratikus elvek szerint történik. Ennek bemutatásához

a szerző a népszuverenitás transznacionalizálását három variábilis alkotóelem segítségével ragadja meg. Ezek: a (I.) szabad és egyenlő jogalanyok demokratikus társulása, a (II.) kollektív cselekvési képességek megszervezése és (III.) az idegenek közti polgári szolidaritás integrációs közege. E három összetevő, nemzetállami szinten, kongruens módon jelentkezik, de európai viszonylatban új konfigurációba lép egymással. Habermas ráadásul nem elégszik meg azzal, hogy uniós szinten elemzi e három építőkövet, hanem előrevetíti ezeknek megjelenését egy elképzelt, politikailag konstituált világtársadalom keretei között is.

Véleménye szerint Európa eddigi jogi fejlődése során két olyan újítás jött létre, amely alátámasztja a népszuverenitás transznacionalizálását a nemzetállamok demokratikus szövetsége által. Az egyik, hogy a nemzetállamok alárendelik magukat a szupranacionálisan tételezett jognak; a másik, hogy az uniós polgárok összessége az alkotmányozó hatalmon limitált számú alkotmányozó állammal osztozik (szuverenitás megosztása), melyek felhatalmazást kapnak népeiktől a közreműködésre egy szupranacionális közösség megalapításában. (45. o.)

1. Sajátos módon annak ellenére élvez elsőbbséget az EU alkotta szupranacionális jog, hogy az uniós többszintű rendszerében a jogalkotás és a jog érvényesítése nem egy szinten történik. Az uniónak nincs végrehajtó szerve, ezért döntéseinek végrehajtására és törvényeinek betartására a nemzetállamokat kötelezi, a nélkül, hogy rendelkezne azok reakciós potenciáljával.
2. Már a Maastrichti Szerződés bevezette az EU politikailag konstituálódott közösségében az uniós polgárság fogalmát, s ennél fogva joggal hivatkozik két alkotmányozó szubjektumra: Európára és államaira. Habermas szerint autentikusabb lenne a szuverenitásnak a tagállamok népei és az európai polgárok közötti megosztása. Így a jogalkotás végső soron egyéni szubjektív jogra támaszkodna, kettős szerepaspektusban. E kettős szerep ellentmondásos, hisz a nemzeti érdekek európai szinten partikulárisnak számítanak, a nemzeti és európai közjó egymással akár ellentétes is lehet. Ugyanakkor a közös érdek, egy magasabb perspektívából, a tagállamok érdekeit szolgálja. Mindehhez persze elengedhetetlen egy (remélt) európai méretű polgári szolidaritás létrejötte.

(I.) Ez a megosztott szuverenitás az, amely megkülönbözteti az európai szupranacionális közösséget a tisztán nemzetállami modelltől, s ami miatt az európai rendszer többszintűségében ugyan hasonlít egy szövetségi államhoz, de mégsem fogható fel annak tökéletlen változataként. Ugyanis ebben a rendszerben „a konstituáló hatalom már a konstituálandó közösség eredeténél

megosztja a szuverenitást, nem pedig csak a konstituált közösség forrásánál”. (70. o.)

(II.) Nem csak a szuverenitásnak, de a kompetenciáknak és a kollektív cselekvőképeség megosztásának is sajátos módja alakult ki az EU-ban. Az unióban a tagállamok már konstituált felségjogaik egy részét ruházzák át egy új közösségre, de a szokásosnál nagyobb garanciával, mégpedig azzal, hogy: a nemzetállamok megmaradnak a demokratikus szabadságjogokat biztosító funkciójukban. A tagállamokban államilag garantált polgári szabadságjogok mértéke adja a normát, európai szinten is, az állami hatalom féken tartásához. Ráadásul az európai közösség – ellentétben a szövetségi állam modelljével – nem rendelkezik alkotmánymódosító kompetenciával („kompetenciakompetencia”), s az alapszerződések módosításához a szuverenitásukat kivételes mértékben megőrző tagállamok egyhangú döntése szükséges.

(III.) A szuverenitás és a kompetenciák megosztásán túl a demokratikus rendszerek harmadik építőköve a polgári szolidaritás, annak integráló közege. A szolidaritás transznacionális kiterjesztése azonban a másik két elemmel ellentétben nem befolyásolható jogi, adminisztratív eszközökkel. Csupán ösztönözhető a kommunikációs hálók és észlelési horizontok kibővítésével. A polgári szolidaritás a nemzetállamban sem önmagától jön létre, hanem megfelelő kommunikáció hozza létre, s ez Európában is létrejöhet a nemzeti nyilvánosságok transznacionalizálásával. A technikai megoldáson túl azonban másra is szükség van: a politikai elit szemléletváltására és az európai népek bevonására a közös európai jövő megalkotásában.

A szerző szerint a nemzetállamok határain túlnyúló polgári szolidaritás megteremtése a válságok miatt is égetően sürgős feladat Európában. Az Európai Bizottság 2010-ben az egész unió számára vett fel hitelt, s ezzel először történt meg az egyesülés történetében, hogy az unió közösen vállalt felelősséget az egyes tagállamok költségvetési kockázataiért. Ennek társadalmi tolerálásához elengedhetetlen az unió polgárainak egymás iránt való szolidaritása. Sajnos azonban a politikai elit és a médiumok haboznak mozgósítani a népet Európa közös jövője érdekében. A saját hatalmukhoz ragaszkodó, országukban erős legitimációval bíró politikusok inkább halogatják vagy elkerülik az adekvát, ugyanakkor népszerűtlen döntések meghozatalát a saját pozíciójuk megtartásának érdekében. Nem a közös európai, hanem a partikuláris, nemzetállami érdekek képviselését tartják szem előtt. Ez tükröződik az európai (gazdasági) válság kezelésére kialakult gyakorlatban is. Az Európai Tanácsban a kormányfők kezében összpontosult informális hatalom a nemzeti érdekek egyeztetéséből fakad, s elsősorban a három vezető nagyhatalom, Franciaország, Anglia és Németország nemzetközi egyezségeit hajtják végre a tagállamokkal.

Habermas bírálja, hogy ezzel a központosított végrehajtói föderalizmussal a „kormányfők ellentétére fordítják az európai projektet”. Hangoztatja, ahhoz,

hogy az első demokratikus jogi szabályozású szupranacionális közösség (az EU) ne változzék a posztdemokratikus-bürokratikus uralomgyakorlás rendszerévé, tovább kell menni a megkezdett úton, tovább kell vinni az unió demokratikus jogi szabályozását. Sőt, nemcsak európai, hanem világtársadalmi szinten is. „A neoliberális illúziók szertefoszlása elősegítette annak belátását, hogy a pénzpiacok és egyáltalán a világ gazdaság nemzeti határokon átvívelő funkciórendszerei olyan problémakomplexumokat hordoznak, amelyeken az egyes államok – vagy államok szövetségei – nem tudnak úrrá lenni. Ez a szabályozási szükséglet kihívást intéz a politikához mint olyanhoz, a politikához egyes számban: az államok nemzetközi közösségének az államok és világpolgárok kozmopolita közösségévé kell továbbfejlődnie.” (10. o.)

Habermas szerint az európai rendszerben megjelenő két demokratikus újítás továbbvihető az EU mintáján egy politikailag konstituált világtársadalom rendszerébe. Ehhez a már meglévő ENSZ újjászerveződését tartja szükségesnek az államok és a világpolgárok közösségeként, úgy, hogy a szervezet politikai szerepe az erőszaktilalom és az emberi jogok érvényesítésének magfunkcióira korlátozódjon. Ugyanis e két morális tartalommal átitatott feladat az emberi méltóságból fakadó univerzalizmus folytán mérsékelt legitimációs követelményeket támaszt. A legitimitási lánc így a nemzetállami, regionális (EU) és egy világméretű nemzetközi közösség szintjén is végigvezethető, s a morális témákban hozott közös döntések még a közös politikai kultúra hiányát is képesek áthidalni. Habermas belátja, hogy ez a legitimáció hiányos, de inkább választaná e korlátozott legitimitást, mint hogy a meghozandó döntések a nemzetközi hatalmi dinamika játékszerei maradjanak.

A hosszabb esszé után – a Függelékben – egy a szerzővel készült interjú *A csőd után*,⁴ majd két további cikk olvasható *Az eurón múlik az Európai Unió jövője*⁵ és *Paktum Európáért vagy Európa ellen*⁶ címmel. E harmadik fejezetben esetenként ismétlődnek a könyvben korábban (időben később) már közölt állásfoglalások, de részletezőbb és konkrétabb megfogalmazásban. Megismerhetjük Habermas szemüvegén keresztül a jelenlegi európai válságkezelés viszszasságait: Németország központi szerepét, a stabilitási paktum hiányosságait, a tompa válságtudat okozta status quo-t, etc. Bírálatot olvashatunk a stabilitási paktum eredményeként létrejött helyzetről: az EU-ban kialakult nyílt, jogi státusát tekintve szándékoltan meghatározatlan, informális koordinációról. Habermas szerint a kormányfők hozta döntések és a döntések nemzeti szintű végrehajtásának kölcsönös ellenőrzése ugyanis egy olyan posztdemokratikus végrehajtói föderalizmust vetít előre, ami nem egyeztethető össze az európai demokratikus hatalomgyakorlás szellemével. Kritikái mellett a szerző konkrét javaslatokat is tesz az európai szervezetek demokratikusabb újjászervezésére. Véleménye szerint a politika összes területén meg kell teremteni a kompetenciák egyensúlyát az Európai Tanács és az Európai Parlament között, s meg kell szüntetni a kezdeményezési jogokkal rendelkező Európai Biz-

tosság lebegő helyzetét. Helyette a bizottság szimmetrikus függését javasolja a Tanácstól és a Parlamenttől. Így az Európai Biztosság által hozott döntéseket az unióban kijelölt mindkét úton, az Európai Parlamenten és az Európai Tanácson keresztül is legitimálni kell, a bizottságnak a feladatokat a rendes törvényhozási eljárás útján kellene végrehajtania. Hangsúlyozza, hogy az európai közösség demokratikus jogi továbbfejlődése nem képzelhető el szerződés módosítás és a tagállamok egyes kompetenciáinak az unióra való átruházása nélkül.

Habermas belátja, hogy ezek a változtatások ma irreálisnak tűnnek Európában. Nagy akadály a politikai elit frusztráltsága és rémült dermedtsége. Véleménye szerint ma a politika általában letett az alakítani akarás szándékáról. A politikusokat a választási győzelem motiválja, nem pedig a valós döntések meghozatala. Közvélemény-kutatások opportunisták követésének populista szellemében cselekednek (post-truth democracy), ahelyett, hogy valódi és felelősségteljes döntéseket hoznának. „A német nemzetállam újrafelfedezése, az iránytű nélküli, rövidlátóan navigáló politika új fajtája, valamint a politikai osztály és a médiaosztály összenövése közrejátszhat abban, hogy nincs elég plusz egy olyan nagyszabású projekthez, amilyen Európa egyesítése. De meglehet, nem is helyes felfelé, a politikai elitre és a médiaosztályra tekinteni. Az egyelőre hiányzó motivációk talán csak alulról, magából a civil társadalomból jöhetnek.” (131. o.) Sajnos azonban nincs a levegőben, hogy társadalmi mozgalom bontakozzék ki Európáért. Ehelyett valami más látszik: a politikából való kiábrándultság.

E végsőnek is tekinthető konklúzió sajnos beigazolódtott. Az európai egyesülés alakulása nem a filozófus által javasolt demokratikus irányba mozdult el. 2012 őszétől egyre nyilvánvalóbb, hogy egy centralizáltan koordinált föderalizmus irányában folytatódik az európai integráció története, amitől Habermas óva intett. Elsődleges szempontok maradtak a gazdasági teljesítőképesség és a versenyképesség, amelyek változatlanul a globális pénzpiac érdekeit szolgálják, s nem csökken ebben sem Németország, sem a többi vezető nemzetállam prominens szerepe, vagy a valós értékeket mellőző gazdasági szűkségyszerűség.

Jürgen Habermas egész írásművét átlengi a felelős gondolkodó tenni akarása és a kanti kötelességetika parancsa, a kategorikus imperatívusz. Felhívja a figyelmet arra, hogy a devalválódott és kiüresedett opportunisták politika nem veszi figyelembe a társadalmi igazságosságról szóló filozófiai diszkussziókat, holott azok egyes irányzatai elválaszthatatlanok a politikától. Jelen műve is olyan szándéknak tekinthető, amely e diskurzusokat ki akarja léptetni az akadémiai magasságokból. S tény, hogy ebből a perspektívából hosszabb távú és univerzálisabb válaszokat keres Európa problémáira, mint amit a válságok kezelésében vergődő, frusztrált kormányzatok gazdasági szűklátókörűsége megenged.

Könyvét Immanuel Kant filozófiája szövi át, különösen az Egy világpolgár gondolataiban és Az örök békében megfogalmazott nézetei. Kant hite szerint a háborúskodó nemzetállamok közötti békét csak egy nemzeti államok nélküli népszövetség teremtheti meg, egy idealisztikus, kozmopolita társadalomban. Habermas kilépteti az elméletet Kant idealizmusából, s egy valóságos, politikailag konstituált, demokratikus világtársadalom képét rajzolja fel az európai egyesülés folyamatában létrejött két demokratikus újításra alapozva. A szerző nem csak a felvilágosodás filozófusának gondolatait, de etikai, morálfilozófiai példamutatását is magáévá teszi, melyet maga az írás kötelessége példáz. Habermas a kanti és a hegeli filozófia elkötelezettjeként olyan klaszszikusan felelős gondolkodóként nyilvánul meg, amit a kortárs filozófia gyakran illet kritikával. Hisz nem a posztmodern, hanem a felvilágosodás sajátja, hogy abban a tudás hősei helyes erkölcsi és politikai célért (az egyetemes békéért) tevékenykedjenek, vagy hogy a filozófia középpontjában a politikai filozófia álljon. Az amerikai posztmodern filozófia kiemelkedő alakja, a demokrácia filozófusának is nevezett pragmatista gondolkodó, Richard Rorty például Habermasszal ellenkező nézeteket vallott. Elutasította a gondolatot, hogy a filozófiai nézetek igazi értelmét politikai implikálójuk adná. Szerinte a demokrácia sem szorul filozófiai igazolásra, sőt, filozófiai úton nem is igazolható. (A két nézet közötti különbségben jól tükröződik a filozófia politikához való romantikus vagy pragmatikus viszonyának különbsége.) Rorty több előadásában kritizálta Habermas kozmopolitizmusát. Úgy gondolta, a posztmodern filozófia korában itt az ideje túllépni a kanti hagyományokon. Természetesen értékelte és nélkülözhetetlennek tartotta a maga korában azt, amit Kant a demokratikus intézmények és a kozmopolita politikai tudat fejlődésért tett, de úgy vélte, ez már megtörtént, s ma már „a demokráciák eldobhatnak néhány olyan létrát, amelyre önmaguk felépítéséhez még szükségük volt”.⁷

Habermas egyik neves tanítványa, Robert Brandom, a szemantikai inferencializmus művelőjeként ismert pittsburghi filozófus, egy Pécsen tartott előadásában a következőképp nyilatkozott mesteréről. „Hegel volt az, aki átlátta a kezdeti modernitás intellektuális, gazdasági, politikai, intézményi, polgári és művészi egységét, emellett pedig felfogta, hogy a filozófusnak szavakba kell öntenie mindazt, amit megértett a fejlődésből, főleg mivel már idejekorán észrevette a modernitás árnyoldalait is. [...] Hegel felállította a diagnózist, és ezzel megkezdte a modernitás terápiáját, ugyanakkor a huszadik század filozófiái nem akarták követni a példáját. Mostanra jött el az idő, hogy a filozófia láthatóvá tegye az eljövendő posztmodern korszak kontúrjait, ehhez viszont nem felelhetjük el mindazt, amit az előző korok hibáiból és sikereiből tanultunk. Habermas volt az, aki elsőként visszatért a hegeli gondolathoz.”⁸ Európáról szóló diagnózisának felállításával tehát megismerhettünk egy új nézőpontot és egy új terápiát a válság megértéséhez, s reméljük, a filozófus politikához intézett felhívása is értő fülekre talál.

Habermast a filozófia oldaláról érő kritikák ellenére úgy vélem, túl könnyű lenne írását egyszerűen utópisztikusnak, túlságosan elvontnak, vagy romantikusnak értékelni. E jeles tudós nem csatlakozik aktuális politikai vagy filozófiai irányokhoz, hanem saját etikai rendszerébe illesztve, munkásságának koherens gondolatmenetébe ágyazott módon ír Európa jelenéről és jövőjéről. Könyvét azoknak ajánlom, akik egy értékorientált gondolkodó nagyobb történelmi keretet és több tudományterületet átívelő szemüvegén keresztül is szeretnének megismerkedni napjaink problémáival, s nem csak a statisztikai és aktuálpolitikai elemzések, szociológiai és gazdasági mutatók tükrében.

JEGYZETEK

- ¹ Az emberi méltóság fogalma és az emberi jogok realiztikus utópiája a *Deutsche Zeitschrift für Philosophie*-ban (58/2010: 343–357.), rövidítve pedig *Az utópikus egyenlenség* alcímmel, a *Blätter für deutsche und internationale Politik*ban (8/2010: 43–53.) jelent meg.
- ² Ezt az analógiát használja majd Habermas az európai népek és európai polgárok kettős szerep-aspektusánál, a második fejezetben.
- ³ A csőd után – lásd később. I. m: 101–114.
- ⁴ Az interjút Thomas Assheuer készítette a szerzővel, és a *Die Zeit* hetilap 2008. november 6-i számában jelent meg.
- ⁵ A *Die Zeit* 2010. május 20-i számában jelent meg *Szükségünk van Európára! Az új csökkenősség: már közömbös lett számunkra a közös jövő?* címmel (Habermas, 2012: 47.).
- ⁶ A *Süddeutsche Zeitung* 2011. április 7-i számában jelent meg *Az indítékok megvannak a közösségben, hiányzik viszont a politikai akarat és a felelősség* alcímmel (Habermas, 2012: 11.).
- ⁷ <http://www.gerlo.hu/gerloczy/rorty.html>
- ⁸ http://magyarnarancs.hu/konyv/aki_elsokent_visszatert_-_jorgen_habermas_pecsett-71460